

S/F BİRJA İŞİ

Mövzu: “Fyuçers və opsiyon birjaları”

FTN . Əmək birjalarının təşkili, fyuçers və opsiyon birjalarının inkişaf dinamikasını əsaslandırır.

PLAN

1. Dünyanın əsas fyuçers və opsiyon bazarları
2. Fyuçers ticarətində texniki təhlil
3. Birjalarda broker fəaliyyəti və onun təşkili

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. “Valyuta bazarı və pul siyasəti”, Bakı, 2022, 306 səh.
2. Əliyev R. “Beynəlxalq valyuta bazarları və maliyyə sistemləri”, Bakı, 2020, 215 səh.
3. Quliyev E. N., Məmmədova Z.M., İmanov T.İ. “Birja işinin təşkili və idarə edilməsi”. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti (ARETN təsdiq edib). Bakı, 2008, səh. 156.
4. Məmmədov A.T. “Marketinqin əsasları”. Dərs vəsaiti. Bakı, “İqtisad Universiteti Nəşriyyatı”, 2007, səh. 306.
4. www.bfb.az
5. <https://e-qanun.az/framework/8962>
6. www.bloomberg.com/markets

1. Dünyanın əsas fyuçers və opsiyon bazarları

Beynəlxalq iqtisadiyyatda, eləcə də müxtəlif ölkə və qitələrdə fyuçers və opsiyon bazarlarının formalaşması prosesi müxtəlif coğrafi məkanlarda tarixi keçmişin və xalq təsərrüfatının inkişafı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Onu da qeyd etmək ki, hər bir konkret ölkədə bütün bu bazarlar dövrün mövcud iqtisadi-siyasi vəziyyəti ilə yanaşı, müəyyən əmtəə növlərinə, istehsal və satış problemlərinin təsiri altında formalaşmışdır. Bütün bu bazarların içində əlvan metallar, kənd təsərrüfatı məhsulları, neft və neft məmulatları, həmçinin maliyyə-kredit resurslarının fyuçers və opsiyon bazarları xüsusi seçilir.

Fyuçers ticarəti əsasən müddətli fyuçers kontraktları (əqdləri) vasitəsilə birja əmtəəsilə birja ticarəti formasıdır. Fyuçers əqdi sövdələşmə zamanı tərəflər arasında müəyyənləşdirilmiş qiymətlə müqavilədə göstərilmiş müddətdə birja aktivinin göndərilməsi üzrə standartlaşdırılmış birja müqaviləsidir.

Hələ XIX əsrin sonlarında dünyanın bütün birjalarında əlvan metallarla ticarət əməliyyatları, kapitalist təsərrüfatçılıq metodlarının xüsusilə Avropa dövlətləri və ABŞ-da maşınqayırma və metallurgiya sənayesinin sürətli inkişafının təmin etməsi nəticəsində, həddindən artıq fəallaşmışdır. İlk dövrlərdə birjalarda misin və qalayın topdansaışı, sonralar isə istehsal imkanlarının artması, daxili və xarici bazarların genişləndirilməsi nəticəsində həmin əlvan metallara qurğuşun və sinkin əlavə edilməsi, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində elektroliz sobalarında elektrik enerjisindən alunit filizinin sənaye emalında istifadə edilməsi adı çəkilmiş metalların sırasına alüminiumu da əlavə etdi. Beləliklə, təcrübədə əlvan metalların ixtisaslaşmış bazarlarının birja forması ümumdünya etirafını qazandı.

Əlvan metallar üzrə beynəlxalq fyuçers və opsiyon bazarlarının əsas xüsusiyyətləri, onların dünyanın müxtəlif şəhərlərinin, müəyyən ixtisaslaşmış əmtəə birjalarında cəmlənməsindən ibarətdir. Dünya bazarlarının tərkibində əlvan metalların ən yüksək dövriyyəsi London metal birjasının üzərinə düşür ki, burada bir il ərzində orta hesabla 27 min kommersiya əqdi satılır. Əlvan metalların reallaşdırılmasına görə ikinci yeri ABŞ-ın Nyu-York şəhərində fəaliyyət göstərən Komet birjası tutur. Həmin birja cəmi Amerikanın əmtəə birjalrı arasında bir il ərzində təxminən 13 min əqdin dövriyyəsini təmin edərək, dünyaya gücünə görə dördüncü yeri tutur.

Müasir dövrdə keçmiş Sovetlər ölkəsində sosialist sisteminin dağılması və bir sıra mövcud sosialist dövlətlərində müxtəlif səpkili azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə əlaqədar, beynəlxalq əmtəə və digər birja sistemində də ciddi dəyişikliklər baş verməkdədir. Belə ki, Çin Xalq Respublikasının 1991-ci ildə Quandun əyalətinin Kuala- Lumpura şəhərində dünyanın əlvan metallar üzrə fyuçers bazarı yeni ixtisaslaşmış birja ilə əlavə olundu.

Həmin birja vasitəsilə kütləvi miqyasda mis, qurğuşun, qalay, alüminium, sink, nikel, sürmə və maqniy satılır.

İngiltərənin paytaxtı London şəhərində metallar birjası 1876-cı ilin sonundan fəaliyyət göstərir. Müxtəlif dövrlərdə həmin birja qara və əlvan metallar və o cümlədən, gümüşün kütləvi satışı ilə məşğul olmuşdur. Lakin illər keçdikcə həmin metal birjası vasitəsilə satışın məhsullarının dairəsi bir qədər daralaraq mis, alüminium, sink, qurğuşun, nikel və qalayla kifayətlənmişdir. Nəhayət 1988-ci ildə Londonun metal birjası xüsusi dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra beynəlxalq birja statusu almışdır. Həmin birjada xarici və yerli şirkətlər broker yerlərinin 80%-i öz əllərində cəmləşdirərək, əsasən xarici müəssisələrinin kommersiya əməliyyatlarının reallaşmasını təmin edirlər.

London metal birjasının tərkibinə daxildir:

- öz adlarından, həmçinin bilavasitə alıcı və ya satıcıların sifarişləri ilə əqdlər bağlayan hesablaşma palatalarının (rinqlərin) üzvləri;
- hesablaşma palatasının üzvləri olan və hətta olmayan ticarət şirkətləri;
- broker şirkətləri (onların bəziləri hesablaşma palatasının tərkibinə daxildir digərləri isə nisbətən müstəqildir).

Londonun metal birjasının cari işləri ilə 1986-cı ildə yaradılmış 15 nəfərdən ibarət (onlardan 10 nəfəri rinqin üzvləridir) İdarə şurası məşğul olur¹.

Hal hazırda London metal birjasında baş tutan bütün sövdələşmələr faktiki olaraq təminatlıdır, hesablaşma palatası isə müstəqil səhmdar şirkəti kimi çıxış etməkdədir. Həmin birjada mis, qurğuşun, alüminium, nikel və sink üzrə opsiya ticarət sistemi azı 10 il əvvəl tətbiq edilib. Onu qeyd edək ki, opsiya dedikdə pulla müəyyən zaman müddətində əvvəlcədən təyin olunmuş qiymətlə maddi qiymətlərinin alınması və yaxud satılması hüququnun əldə edilməsi başa düşülür.

London metal birjasında hələ 1988-ci ildə qəbul edilmiş yeniliklər fyuçers əməliyyatlarının bir qədər qeyri- mütləqliyindən müddəti başa çatmaqda olan əqdlərin mütləq yerinə yetirilməsi və həqiqətən real əmtəələrin göndərilməsinə keçidin əsasını qoymuşdur. Bununla vasitəçi kimi çıxış edən satıcının birjada qeydiyyatdan keçmiş metalların markası ilə yanaşı, məhsulların təhvil verilməsi məntəqəsini də seçmək hüququnun əsası qoyulmuşdur.

London metal birjasında kəmiyyət və keyfiyyət üzrə metalların satış üçün qəbul edilməsinin sərt qaydaları mövcuddur. Məyyən metalın birjada qeydiyyatdan keçməsi və onun keyfiyyətinin etibarlı olmasını göstərməklə yüksək qiymətə satılmasına təminat verir. İndiyənə kimi London metal birjasında dünyanın azı 65 ölkəsinin təxminən 400 metal markaları dövlət qeydiyyatından keçmişdir.

London metal birjasında əlvan metallar üzrə kommersiya əməliyyatları cəmi bircə səhifədə yerləşən standart əqdlər üzrə aparılır.

Tərəfmüqavillərin sövdələşmə şərtlərindən asılı olaraq birja əqdlərinin icrası üç aydan 27 aya kimi müddəti əhatə edə bilər. Lakin məhsulların real göndərilməsi hər ayın 3- cü həftəsi yerinə yetirilir və əmtəənin faktiki çəkisi anbar şəhəddətnaməsində göstərilmiş çəkiden bu və ya digər tərəfə 2%-dən artıq tərəddüd etməməlidir.

Təcrübədə hər bir kəs London metal birjası vasitəsilə kommersiya əməliyyatlarını həyata keçirə bilər. Lakin bunun üçün onlar həmin birjada üzvlük statusuna malik şirkətlərə və yaxud xüsusi broker kontorlarına müraciət etməlidirlər. Həmin vasitəçi qurumlar kənardan olan alıcı və ya satıcılara göstərdiyi əlaqələndirici vasitəçi xidmətlərinə görə reallaşan kommersiya əməliyyatının ilgisinin ümumi məbləğinin 0,16% ölçüsündə komission alırlar. London metal birjasında ticarət günü hər bir metal üzrə səhər və axşam hərəsi 5 dəqiqədən olan alış-veriş aktı kimi keçirilir. Lakin yalnız səhərki ikinci ticarət sesiyasında «dairə»nin içində səslənən qiymətlər həmin birjanın rəsmi məzənnəsi kimi götürülür. Həmin məlumatlar tezliklə bu və ya digər metal üzrə beynəlxalq qiymətlər kimi qeyd olunurlar. Bunun üçün əlvan metalların satışında ikinci səhər ticarət sesiyası daha əhəmiyyətli hesab edilir.

Dünyanın ən böyük əlvan metallar birjasının biri də hələ 1933-cü ildə müxtəlif profilli metallar, kauçuk və s. birjalarının birləşdirilməsi nəticəsində yaranmış Nyu-Yorkun Komeks əmtəə birjasıdır. Lakin zaman keçdikcə həmin birja satdığı malların çeşidini daraltmaq məcburiyyətində qalmış və nəticədə yalnız iki növ mis, cəmi alüminium, qızıl və gümüş çeşidlərinə daxil olan məhsulları realizə etməklə məşğuldur. Nəticədə «Komiteks» satdığı əlvan metalların məzənnəsini- qiymətqoymasını da həyata keçirərək, beynəlxalq miqyasda öz nüfuzunu nəzərə çarpan dərəcədə yüksəltməyə nail olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında bir sıra təbii sərvətlərin hasilatı (çıxarılması) və emalədici sahələrinin inkişafı, neft- kimya və qaz komplekslərinin genişləndirilməsi məqsədilə maşınqayırma sənayesinin yeni vüsət alması burada neft, neft məhsulları və qaz kondensatı (propan və s.) birjası - bazarının yaradılması daha üstün və aktual məsələyə çevirir. Bununla belə, Azərbaycanın gələcək taleyini neft və neft-kimya, eləcədə onlarla əlaqədar bir sıra sənaye sahələrinin inkişafı ilə bağlamazdan əvvəl, həmin sahələrin beynəlxalq bazarlarında olan tələb, təklif və azad qiymətlərin xüsusiyyətləri və dəyişmək meyllərini dərindən təhlil etmək gərəkdir. Bununla yanaşı həmin sahələrin inkişafı variantları, istehsal, ekologiya və s. riskləri köklü öyrənməli, inhisarçılıq meylləri və korrupsiya amilləri də nəzərdən yayınmamalıdır. Onu unutmmaq lazım deyil ki, hələ XIX əsrin sonlarında yaranmış ilk Bakı əmtəə birjasında neft və neft məhsullarının alış-verişi çoxluq təşkil edirdi. Yalnız 1901-ci ildə Azərbaycanda 10 mln. tona qədər neft çıxarılaraq, bütün dünyada hasil olan neftin yarısını təşkil edirdi. Bu qədər neftin çıxarılması və emal edilməsi uzun müddət dəyişməz olaraq qalmışdır. Neft və neft məhsullarının qiymətləri isə nəqliyyat xərcləri ilə birlikdə durmadan yüksəltdiyi halda, neft hasilatı və emalı sahibkarları və satışına daxili və xarici bazarda cəlb olunan vasitəçilərə sabit gəlir

gətirirdi². Beynəlxalq bazarda isə neft və neft məhsullarına olan tələb, təklif və qiymətlər müxtəlif ölkələrdə daima elm, texnika və texnologiya inkişaf etdikcə dəyişir, təkmilləşir və yüksəlirdi. Lakin ikinci dünya müharibəsindən sonra və ələlxüsüs ərəb ölkələri və İranda zəngin neft yataqları kəşf edildikdən sonra neft və neft məhsulları bazarları Qərbdən Şərqa yönəlmişdir. Belə ki, 1974-cü ildən etibarən Amsterdamın müddətli əməliyyatlar birjasında dizel yanacağı üzrə fyuçers əqdləri bağlanılmağa başladı. Məhz həmin dövrdən başlayaraq Nyu-Yorkun pambıq və əmtəə birjalarında tədricən neftin, bunker və dizel yanacaqlarının topdan ticarətini mənimsəməyə başladılar. Hələ 1971-ci ildə Nyu-Yorkun pambıq birjasında propan üzrə əqddlərin satışına qədəm qoyuldu. Nəhayət rəqabət mübarizəsi, bazarların və satılan məhsulların bölgüsü və təkrarən bölgüsü nəticəsində propanın satışı həmin şəhərdə fəaliyyət göstərən əmtəə birjasına keçdi. Onu da qeyd edək ki, bir çox ölkələrdə neft və neft məhsullarını propan kimi birja məhsulları sırasına daxil etməyə cəhdlər göstərmişdir. Ancaq Avropa ölkələri ilə yanaşı ABŞ-da da bütün bu cəhdlər ciddi nəticə verməmişdir, çünki neft və neft məhsulları bazarı dünyanın müxtəlif nöqtələrindəki siyasi, iqtisadi, hərbi və digər dəyişikliklərə həddindən artıq hissiyatlıdır. Hərbi dairələrdən nəşriyyata sızan məlumatlara əsasən nisbi sülh şəraitində müxtəlif ölkələrin neft məhsulları ehtiyatları orta hesabla iki il təşkil edir. Deməli, əksər dövlətlər neft və neft məhsullarının ehtiyatlarını artırmağa yox, cari tələbatı ödəmək məqsədilə alırlar. Bununla yanaşı, neft və neft məhsulları bazarı Şell, Britiş Petroleum, Lukoil və b. kimi nəhəng neft şirkətləri ilə neft və neft məhsulları ixrac edən ölkələr arasında rəqabətin kəskinləşməsinə labüd edir. Misal üçün, Moskvanın hökumət dairələrində etiraf edirlər ki, Rusiyanın neft şirkətləri İraq və İranın hökumət məmurları ilə həmin ölkələrin neft və neft məhsullarını beynəlxalq bazara qeyri-leqal çıxarmaq məqsədilə gizli əməkdaşlıq mövcuddur (ona baxmayaraq ki, BMT beynəlxalq terrorizmi dəstəklədikləri və kütləvi silahı əldə etmək cəhdlərinə görə İraq və İranın üzərinə məhsul satmağa və onlara bu və digər işdə yardım etməyə embarqo qoymuşdur).

Təbiidir ki, hələ 70-ci illərdə başlamış bütün proseslər ayrı-ayrı dövlətlərin daxili bazarları və ümumən dünya bazarlarında neft və neft məhsullarına tələb, təklif və qiymətlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi və idarə olunması imkanlarını qat-qat azaldır. Eyni zamanda bazarın özəyini təşkil edən elementlərdə tərəddüdlər və onlarla əlaqədar qeyri-müəyyənliklər bazar münasibətləri vasitəsilə bir-biri ilə bağlı olan subyektləri daha sabit satış bazarları axtarmağa və neft və neft məhsullarının istehsalı və satışı üzrə fyuçers əqdlərinin birja ticarəti sistemini yaratmağa sövq etmişdir.

Bəllidir ki, kommersiya kontraktlarını alıb-satdıqda, tərəflər məhsulları həqiqətən göndərmək, yəni sövdələşməni başa çatdırana qədər müəyyən vaxt əldə edirlər. Həmin müddət ərzində istehsalçılar müqavilə şərtinə görə məhsullarının alınacağına əmin olaraq,

öz istehsalını rahat səmərəli planlaşdırır, təşkil edir və məhsulu lazımı keyfiyyət və kəmiyyətdə əqddə göstərilən vaxt ərzində əvvəlcədən müəyyən edilmiş yerə çatdırırlar.

Təxminən iyirmi il bundan əvvəl Nyu-Yorkun əmtəə birjasında mazut və dizel yanacağı ilə əlaqədar ticarət sövdələşmələri aparılmağa başlamışdır. Həmin birja təcrübə topladıqca dizel yanacağı əqdlərinin bağlanması marağı olan tərəfləri daha çox cəlb etdiyi aşkar olunmuşdur. Nyu- Yorkun əmtəə birjasında yalnız bir gün ərzində neft və neft məhsulları üzrə 20-dən - 40 minə kimi müqavilələr bağlanır.

1980-ci ilin ortalarından isə Nyu-York əmtəə birjasında etiləşdirilmiş benzin üzrə kontraktların bağlanması və alınıb satılması sistemi tətbiq edilmişdir. Sonralar onlar etiləşdirilməmiş benzin müqavilələri ilə əvəz olunmuşdur. Lakin xam neft üzrə fyuçers əqdlərinin genişləndirilməsi nəticəsində həmin birja xeyli güclənmiş və çox saylı neft sənayeçiləri və topdan satıcılarının kömək və dəstəyini qazanmışdır. Həmin qarşılıqlı həvəsləndirilən fəaliyyət əmtəə birjasında fyuçers əqdlərinin real məhsula dəyişdirilməsi və bu yeni şəraitdə tərəflərin özləri məhsulgöndərmə şərtləri, neftin növləri və qarşılıqlı hesablamalar ilə əlaqədar daha da genişləndirilmişdir.

Səkkiz il keçdikdən sonra ilk dəfə neft və neft məhsulları əqdləri Sinqapur beynəlxalq valyuta birjasında peyda oldu.

Avropada isə 80-ci illərin sonundan Rotterdamın opsiyon və fyuçers birjasında dizel yanacağı və neftin «brent» növü üzrə ticarət həyata keçirilir.

Londonun beynəlxalq neft birjası 1981-ci ildə yaranmışdır. Mövcud statusuna görə həmin birja mənfəətsiz və məhdud təminatlı (məsuliyyətli) təşkilatdır. Bu birjanın idarəedici orqanı on iki nəfərdən ibarət direktorlar şurasıdır. Onlardan səkkiz nəfəri tam üzvlərdən, biri yerli üzvlərdən, ikisi seçilmiş direktorların özləri tərəfindən seçilir, nəhayət bir nəfər birjanın ixracat direktoru vəzifəsinə təyin olunur.

London beynəlxalq neft birjasında ticarət açıq qaydada broker çalalarında - xüsusi işçi yerlərində çalışan brokerlərin iştirakı ilə həyata keçirilir. Tərəflər arasında hesablaşmaları isə London hesablaşma palatası, yəni Beynəlxalq əmtəə hesablaşması palatasının filialı həyata keçirilir.

London neft birjasının üzvləri beynəlxalq səviyyədə bank, ticarət və neft sənayesi sahələrində tanınmış qabaqcıl broker şirkətlərində təmsil olunurlar.

Bütün dünyada neft və neft məhsulları üzrə fyuçers və opsiyon əqdləri qiymət risklərinin sığorta edilməsi və ya alver məqsədilə istifadə olunur.

2. Fyuçers ticarətində texniki təhlil

Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatına keçid azı 1991-ci ildə bəyan edilməsinə baxmayaraq, ölkəmizdə bu proses çox ləng gedir. Ölkəmizdə bu işin uzadılması dövlətçilik və milli mənafeələrimizə ciddi ziyan vurur. Çünki iqtisadiyyat və əhəlinin

vəziyyəti qan itirməkdə olan xəstəni xatırladır: vaxtında tədbir görülməzsə onların daxili imkanları tükənər və məhvə və ya dönülməz prosesə gətirib çıxara bilər. Belə ki, indiyənə kimi ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının təşkili, idarə edilməsi və işləməsinə bilavasitə təsir göstərən infrastruktur şəbəkələri tam formalaşmayıb və bəziləri heç yoxdur. Misal üçün Azərbaycan Respublikasında indiyənə kimi fyuçers bazarları və onların tərkib hissələri olan fyuçers birjaları yaradılmayıb, əmtəə və digər növ birjalarda bu kimi sövdələşmələr aparılır. Onu qeyd edək ki, fyuçers sövdələşmələrinin əsasını forvard qiymətlərinə uyğun bağlanmış forvard sazişləri (əqdləri) təşkil edir. Forvard qiymətləri (*forward price*) tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən müəyyən vaxtdan sonra göndəriləcək məhsulun qiymətlərinin təzahürüdür. Bu kimi sövdələşmələrin digər şərtləri və incə məsələləri rəsmi surətdə forvard əqdlərində (forward contract) təsdiqini tapırlar. Beləliklə, forvard əqdi istehsalçı və bilavasitə alıcı, ola bilsin istehsalçı və vasitəçi kimi kommersiya kombinasiyaları sövdələşmələri nəticəsində, qarşılıqlı razılığa uyğun meydana çıxmış gələcək ticarət əməliyyatlarını qanulaşdıran hüquqi müqavilə sənədidir. Həmin kontrakt iki tərəfmüqavil tərəfindən müvafiq qaydada təsdiq edilir və onun şərtlərinə uyğun bir tərəf digər tərəfə əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətlə müəyyən miqdar və təyin olunmuş keyfiyyətdə müqavilədə göstərilən məhsulun göndərilməsini öz üzərinə götürür. Təcrübədə istehsalçı hələ mövcud olmayan gələcək məhsulun satılacağına təminat almaq və bununla əlaqədar özünün biznesini sığortalamaq üçün forvard kontraktlarının imkanlarından istifadə edir.

Forvard əqdini əldə edən alıcı müqavilə əməliyyatı başa çatacaq son müddətə kimi həmin müqavilə sənədini vasitəçilərə, alverçilərə, istehsalçı-müəssisələrə və digər bazar subyektlərinə bütövlükdə və hissə-hissə satmaq hüququna malikdir. Bununla ilkin bağlanmış forvard kontraktının ləğv olunma gününə qədər qalan zaman ərzində dəfələrlə əldən-ələ keçərək, satılması üçün faktiki olaraq şərait yaradılır. Nəticədə, forvard əqdi üzrə kommersiya əməliyyatlarını axırıncı əldə saxlayan tərəf məntiqi yekununa çatdırmalıdır, yəni o, məhsulun özünü faktiki olaraq almalı və ya istehsalçı- müəssisənin razılığı olsa (nəzərdə tutulmuş cəriməni və ya qiymət fərqlərini ona bəxşəş etdikdə) əməliyyatdan hətta imtina edə bilər.

Fyuçers əqdlərinin satışını öz üzərinə götürən əmtəə və xüsusi yaradılmış birjalar əməliyyat iştirakçılarının maraqlarını nəzərə almalı, qeyri-qanuni əməllərə yol verməməli və sivil iş prinsipi, metodları və qaydaları təyin etməlidirlər. Birjadan kənar əməliyyatları forvard əqdləri ilə qarışdırmamaq üçün birjalar «forvard kontraktları» sözlərini «fyuçers əqdləri» ilə əvəz edir və onların satışı və təkrarən reallaşdırılmasını təmin edən birjalara isə fyuçers birjalara («futures exchange») adlandırırlar. Dünyanın bu cür müasir birjalarında bir il ərzində yüz minlərlə əqdlər (müqavilələr) bağlanır. Bizim Azərbaycan Respublikası əmtəə birjasında isə fəaliyyət göstərən bütün müddət (1991-2007-ci illərdə) ərzində alıcı və satıcılar arasında keçirilmiş birja ticarətləri cəmi 1938 kontrakt (əqd) bağlanmışdır. Bu isə bir il ərzində orta hesabla 114 əqd deməkdir. Qeyd etdiyimiz ki, həmin əqdlərin ümumi

məbləği cüzidir və onlardan əldə olunan gəlir əmtəə birjasının cari xərcləri və vergiləri belə ödəmir. Başlıcası isə bu kommersiya əməliyyatlarının tərkibində fyuçers əqləri və onlar üzrə nəzərə çarpan planlar belə yoxdur. Onu da qeyd edək ki, ölkəmizdə iqtisadi durum, onda olan neqativ hallar və kadr potensialı hələlik fyuçers bazarları və onların əsasını təşkil edən elementlərdən biri fyuçers birjalarının yaranması üçün tam yetişməyib. Lakin həmin bazar və birjaların ilk öncə maddi istehsal sahələrinin təşkili, planlaşdırılması və idarə olunmasında böyük gələcyi vardır. Bununla əlaqədar fyuçers ticarəti və onların üzərində aparılan texniki təhlil məsələlərini bir qədər dərinlən nəzərdən keçirək.

Ümumiyyətlə, azad kapitalist təsərrüfatçılığı şəraitində opsiyon ticarətinin təşkili, forvard kontraktlarının bağlanması, fyuçers bazarlarının meydana gəlməsi və fyuçers birjalarının formalaşdırılması azad bazar iqtisadiyyatı, ticarət və əmtəə pul münasibətlərinin müəyyən mərhələləridir. Azərbaycan Respublikasında bütün bunların iqtisadiyyatda real həqiqətə çevrilməsi üçün xalq təsərrüfatı sahələri, dövrün tələbinə uyğun ictimai və, o cümlədən, iqtisadi fikir-şüur xeyli kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən təkamül yolu keçməlidir. Əgər müasir qabaqcıl kapitalist ölkələrində bu proses on və yüzillər tələb edibsə, Azərbaycanda onların təcrübəsindən və yerli şəraitdən bəhrələnərək, milli təfəkkürün əldə etdiyi elm və təcrübənin gələcəyə doğru yönümlüyünü nəzərə alsaq və onu həvəsləndirərək düzgün istiqamətə yönəldə bilsək nisbətən qısa müddətə (3-5 ilə) öz məntiqi həllini tapar.

Fyuçers ticarətində texniki təhlilin həyata keçirilməsi müəyyən ölkə daxilində və ola bilsin beynəlxalq bazarda tələb, təklif, qiymətlər, rəqabət recimi, iqtisadi və siyasi durumun vəziyyətinə dair mütəmadi olaraq obyektiv məlumatların toplanılmasını, onların tədqiq edilməsini, istehlak tələbinin dəyişməsi meyllərini izləyərək, fyuçers əqdlərinin müəyyən mənfəət güdərək alıb və ya satmasına imkan verir.

Texniki təhlildən əksər hallarda xırda və orta

səviyyəli mütəxəssislər istifadə edir. Çünki onlann əsaslı təhlil aparmaq üçün kifayət qədər vəsaitləri və vaxtları çatmadığı halda, birjanın cari məlumatlarının mərkəzində olaraq, öz professional bilikləri və mütəxəssislərin məsləhətini alır və xüsusi cədvəl, qrafik və s. quraraq, fyuçers əqdləri üzrə tələb, təklif və qiymətlərin yüksəliş və enmə mərhələlərinin hədlərini bir qədər dəqiqliklə müəyyənləşdirə bilirlər.

Texniki təhlil konsepsiyasının əsasını satılan obyektin qiymətinin trendnin daima dəyişilməsi-artması və ya azalması təşkil edir. Birja məhsullarına (fyuçers əqdlərinə) qiymətlərin daima tərəddüd etməsi-elastikliyi mütləq mövcud olur, ona baxmayaraq ki, təcrübədə bazarda geniş təzadlı qiymət tərəddüdlərinə bir sıra təsadüfi hallar və problemlər də təsir göstərir.

Treyderlər tərəfindən qiymətlərin tədqiq edib trendi müəyyən etməyə onların qurduqları müxtəlif səpkili qrafiklərin qurulması üsullarından istifadə edilməsi təşkil edir (sütunlu və ya xətti, məntəqə-rəqəm çartası, sürüşkən orta kəmiyyət və b.).

Fyuçers bazarlarında tələb, təklif və qiymətlərin gələcəkdə dəyişməsini izləmək məqsədilə kompüter texnikasının imkanlarından geniş istifadə edilir. Onların proqramları elə tərtib

ediləblər ki, qrafiklərlə yanaşı reversiv modellər adlanan üsul vasitəsilə qiymət trendinin dəyişməsinin ağıla sığılmaz modellərini qurmaq mümkün olur. Texniki təhlilin bütün bu imkanlarından təcrübədə səmərəli istifadə etmək üçün əsasən fyuçers və qiymətli kağızlar birjalarında çalışan adi əməkdaşlardan tutmuş treyderlərə kimi ciddi xüsusi təlim keçməsi və təcrübə toplanılmasını tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən əmtəə və valyuta birjalarında, eləcə də yaranmaqda olan qiymətli kağızlar bazarları, fyuçers, opsiya və fond birjalarında çalışmaq üçün xüsusi keyfiyyətə malik yüksək səviyyəli iqtisadçıların, maliyyəçilərin, mühasiblərin - klirinqlərin, auditorların və digər mütəxəssislərin hazırlanması problemi durur.

3. Birjalarda broker fəaliyyəti və onun təşkili

Birjaların fəaliyyətini təmin edərək, onların qarşısında duran məqsədə nail olmaq, vəzifə və funksiyaları tam və düzgün reallaşdırmaq üçün öz səlahiyyət dairəsində fəaliyyət göstərən müəyyən icraçılar, nəzarətçilər və ümumi işi idarə edən məsul şəxslər olmalıdır. Lakin birjanın fəaliyyəti elə təşkil edilir ki, orada çalışan işçilər öz bitərəfliklərini saxlayaraq, birbaşa kommersiya əməliyyatının iştirakçıları olan satıcı və alıcıların azad tələb, təklif və qiymətlər haqqında sövdələşmələrinə qarışırlar. Beləliklə, əvvəllər qeyd edildiyi kimi, birjalarda ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün tərəfmüqavillərinin sərbəstliyi və rahatlığı xüsusi təmin edilir. Birjada çalışan məmur və texniki işçilər iş prosesində məhsulları və əməliyyatları qeydiyyatla alıb və uçotdan keçirərək, yaranan münaqişəli halları aradan qaldıraraq, dövlət qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirərək və s. onun (birjanın) fəaliyyətini təmin edirlər. Bununla əlaqədar birjada çalışan qulluqçular adi birja ticarəti və hərracları keçirilən zaman ümumi zalda və ya öz iş yerlərində hazır vəziyyətdə olmalıdırlar ki, istənilən məlumatın operativ təqdimatını təmin etsinlər və iştirakçılar tərəfindən öz öhdəliklərinə düşən vəzifə və funksiyaların yerinə yetirilməsi qaydasının gözlənilməsinə nəzarət dairələrində saxlaya bilsinlər.

Birjada satıcı və ya alıcıların sifarişlərini yerinə yetirərək, öz müştərilərinin adından çıxış edən və onların hesabına ticarət əməliyyatları aparan şəxslərə ABŞ-da ticarət zalının brokerləri («floor brokers»), İngiltərədə isə qısaca brokerlər («brokers») deyirlər. Onlarla yanaşı ticarət zalında kommersiya ilə müstəqil məşğul olan biznesmenlər də iştirak edirlər. Həmin iş adamları - tacirlər məhsulları öz vəsaitləri hesabına alıb sataraq, əvvəla əmtəələri öz mülkiyyətinə çevirir, sonra isə onların sahibkarı kimi hərəkət edirlər. Həmin birja iştirakçıları kimi fəaliyyət göstərən dəlallara Amerikada yerlilər («locals»), Böyük Britaniyada isə dilerlər («dealers») deyirlər.

Birja iştirakçılarının arasında müştərilərə bütün lazım olan xidmətləri göstərən daha bir vasitəçilər fyuçers komission tacirləri («futures kommission merchants») də fəaliyyət göstərir.

Marketing üzrə rus dilində çıxmış terminologi lüğətdə belə qeyd edilib: «Broker Z ing. broker; alm. Broker m. Fond, əmtəə və valyuta birjalarında əmtəələrin, qiymətli kağızların, valyutalar və digər qiymətlilərin alıcılar və satıcılarının arasında bağlanan əqdlərin rəsmi vasitəçiləri. Birjada yerə malik olur, müştərilərin tapşırığı və hesabına öz adlarından əqdlər bağlayırlar».¹ Buradaca oxuyuruq: «Diler Z ing. dealer; alm. Cobber m, və ya ticarət vasitəçiliyi edən şəxs (şirkət). Birjada yerə malikdir, hər kağızı qiymətləndirir (məzənnəsini təyin edir). Dilerin gəlirləri valyuta və qiymətli kağızların alış və satış qiyməti arasında fərqdən əmələ gəlir, həmçinin onların məzənnələrinin dəyişməsindən yaranır». Birjada bağlanan əqdlərin xarakterindən və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, broker və dilerlər kimi vasitəçilər müştərilərə bir sıra xidmətlər göstərmək qadirindədirlər:

- sifarişləri qəbul etmək və əmrləri yerinə yetirmək;
- tələb, təklif, qiymətlərin səviyyəsi, rəqabət recimi və s. haqda məlumat vermək;
- keçirilmiş əməliyyatlar üzrə uçot və hesabat

aparmaq;

- hesablaşma palatasına depozit və marcanı ödəmək. Bununla belə brokerlər, dilerlər və digər vasitəçilər tərəfindən yerinə yetirilən vəzifə və funksiyalar, o cümlədən vəzifə borcları və görülən işlər oxşarlıqlarına baxmayaraq, mövcud birjalar haqqında qanunlarda və müəyyən edilmiş vəzifə borcları çərçivələri ilə məhdudlaşdırılırlar. Belə ki, fyuçers komission dairələri satıcı və ya alıcılara bir sıra xidmətlər kompleksi göstərməyi öhdələrinə götürürlər. Təcrübədə fyuçers komission dairələrinin fəaliyyətləri və göstərəcəkləri xidmətlər bir-birindən fərqlənir. Onların bir qrupu müştərilərə tam broker xidmətləri toplusu göstərir, digərləri yalnız fyuçers ticarəti əməliyyatları ilə məşğul olur, başqaları isə konkret əmtəələrin satışı ilə öz fəaliyyətlərini məhdudlaşdırmadan, qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlarla və digər faydalı kommersiya işləri ilə də məşğul olurlar.

Müasir şəraitdə İngiltərə, Almaniya, Yaponiya və s. kimi ölkələrdə fyuçers komission tacirlərinin kommersiya əməliyyatlarının hüdudlarının genişlənməsi nəzərə çarpır. Eyni zamanda onların hamısı mütləq azad bazar qanunları əsasında fəaliyyət göstərir, əmrləri, o cümlədən bağlanmış müqavilə -əqdlərə uyğun olaraq sifarişçilərin əmrlərini icra edir, müəyyən uçot və klirinq işləri görürlər.

Fyuçers komission tacirləri öz fəaliyyətləri ilə xüsusi yaradılmış və avadanlıqlarla təmin edilmiş otaqlarda, binalarda - komission evlərində məşğul olurlar. Bu tipli sistemlər istehsal və qeyri-istehsal yönümlü müəssisə və təşkilatlar (şirkətlər), o cümlədən ixtisaslaşmış kommersiya müəssisələri və qeyri-ixtisaslaşmış qurumlar tərəfindən yaradıla bilər. Bunun kimi fyuçers komission müəssisələri (tacirləri) sərmayə və digər bankları kimi fəaliyyət göstərə bilər. Həmin qurumlar yüksək mənfəət gətirən geniş aspektli istiqamətlərlə, o cümlədən fyuçers əməliyyatları, lizinq, faktoring və digər işləri ilə məşğul olurlar. Bu kimi əməliyyatlar amerikan, alman, yapon, fransız və Cənubi Koreya banklarının təcrübəsində geniş yayılmışdır.

Konkret əmtəələr və fyuçerslər üzrə ixtisaslaşmış əmtəə birjalarında sənaye malları sahəsində özlərini sınımış müəyyən məhsullar, mal çeşidləri, ərzaq və ticarət şirkətləri və kommersiya müəssisələrinin nəzdində fəaliyyət göstərən iri kapitalist evləri daha fəaldılar. Belə ki, buğda üzrə ixtisaslaşmış «Karqil» adlı amerikan şirkəti ABŞ-ın birjalarında fyuçers əməliyyatlarının xeyli hissəsini həyata keçirir, «İnterneşnl preşios metilz» şirkəti isə bəzi əlvan və qiymətli metallar və onların hazırlanmış zinət əşyaları sahəsində konkret əmtəələr və fyuçers əməliyyatları üzərində öz əlavə fəaliyyətini xüsusən diqqət mərkəzində saxlayaraq ildən-ilə genişləndirir.

Beynəlxalq səviyyədə fyuçers ticarəti «Kontikomoditi servis» tipli yalnız müddətli bazarlarda fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış iri şirkətlərə arxalanır. Həmin adı çəkilən şirkət isə yalnız ABŞ-da 30-dan çox bölmələrə malikdir və bütün dünyada məşhur olan əmtəə birjalarının üzvüdür.

Dünyanın iri broker şirkətləri birja şəbəkəsi vasitəsilə beynəlxalq və ölkələrin daxili bazarlarına ciddi təsir göstərirlər. Təcrübədə onların hamısı iqtisadi maraq doğuran bütün ölkələrdə geniş şəbəkəyə malikdirlər. Bunun kimi broker şirkətlərindən məlumat toplayan və məsləhətlər alan müştərilər istər-istəməz həmin qurumların dar çərçivəli münasibətləri və maraqlarına cəlb edirlər.

Broker şirkətlərinin çoxillik təcrübəsi göstərir ki, müştərilərin seçilməsi və əksinə sifarişçilər tərəfindən öz icraçı broker qurumlarının müəyyənləşdirilməsi spesifik problemlər yaradır. Bu prosesdə çox şey broker evləri və müştərilərin fəaliyyət miqyasından, onların regionda yerləşməsindən, tərəflərin ixtisaslaşmasından, sifarişlərin xüsusiyyətlərindən, bazarda rəqabətin səviyyəsindən və sairələrdən asılıdır. Təbii ki, belə bir şəraitdə, daha güclü sifarişçi şirkətlər öz kommersiya münasibətlərini müştərilər arasında tanınmış, əvvəllər iri sifarişləri yetirən broker kontorları ilə burmağa çalışacaqlar. Geridə qalan orta və kiçik şirkətlər isə özlərinə uyğun broker evləri seçməyə meyl edirlər. Beləliklə, nisbətən yığcam olan broker müəssisələri hər bir nisbətən kiçik fərdi və vahid sifarişi yerinə yetirmək üçün daha çox vaxt sərf edərək bazar segmentləri, ixtisaslaşma obyektləri, bazarda rəqabət və məhsul təklifini, onların qiymətlərini və s. dərindən öyrənmək, öz daxili imkanlarından daha səmərəli istifadə etməyə çalışırlar. Məhz buna görə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində məhdud məhsul çeşidi və növləri üzrə dərin ixtisaslaşmış geniş imkanlı broker kontorları mövcuddur. Həmin məhsul qrupları əksər hallarda məhdud saylı müəssisə və təşkilatlar tərəfindən istehsal və istehlak olunur (misal üçün bahalı və texniki cəhətdən mürəkkəb radiotexnika məmulatları), başqa hallarda isə kütləvi miqyasda istehsal edildiyinə baxmayaraq, məhdud saylı vasitəçilər, istehsalçı müəssisələr və ya istehlakçılar tərəfindən alınır.

Eyni zamanda əvvəllər maddi-texniki təminat sistemi kimi tanınan qurumları sanki əvəz edən, yalnız sənaye sferasına xidmət göstərən və istehlak bazarına işləyən broker şirkətləri və kontorları öz fəaliyyətlərini müasir şəraitdə bu yeni formada davam edirlər. Ümumiyyətlə broker fəaliyyətinin saysız-hesabsız çox təşkili variantları mövcuddur. Misal

üçün, İtaliyanın Genüya şəhərində bütün dünyada tanınmış neft məhsulları bazarı - birjası yerləşir. Həmin birjada ayrı-ayrı brokerlər neft və neft məhsulları ixrac edən ölkələr və iri şirkətlərlə çalışırlar, qalan brokerlər isə öz fəaliyyətlərini nisbətən xırda vasitəçilər, alıcı və satıcılarla qururlar.

İş prosesində məhsul satan şirkətlər, alıcılar, vasitəçilər və fərdi alverçilər qiymətlərin yoxlanılması və dəqiqləşdirilməsi əməliyyatlar üzrə məsləhətləri almaq və real sifarişlərin yerinə yetirilməsi taktikasıdan istifadə edərək, birjada bir neçə brokerlər seçirlər. Nəticədə kommersiya əqdi müxtəlif brokerlərdən alınmış eyni məzmunlu müxtəlif informasiyaları çoxsaylı müqayisəsi ilə yoxlanışından sonra bağlanır. Tərəflər maliyyə-iqtisadi, əməliyyatlarının reallığını, qiymətləri və risklərini qarşılıqlı maraqlar baxımından tədqiq edirlər. Bütün bu prosesdə broker şirkətlərində çalışan icraçı- məmurların əmək haqqının ödənilməsi məsələləri də nəzərdən keçirilir. Beynəlxalq bazarda nüfuz qazanmış broker şirkətlərinin zəngin təcrübəsi göstərir ki, bu sahədə çalışanların əməkhaqqı standartlaşdırılmış iki variantda ödənilə bilər: a) brokerlər tərəfindən müştərilərdən alınmış komission gəlirlərinin müəyyən hissəsi (payı) kimi; b) qoyulmuş baza vəsaiti və əldə olunan bonusların məbləğinə uyğun mənfəətliliyindən asılı olaraq.

Nəzərə almaq gərəkdir ki, «bonus» sözü müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif səpkilərdə işıqlandırılır. Onların birisində «bonus» sözünü əlavə güzəşt kimi bağlanmış müqavilə və ya ayrıca əqd əsasında satıcının alıcıya bəxşəş etdiyi vəsait, ola bilsin işdəki ezamiyyətə görə əlavə təltifat, mükafat kimi təqdim edilir. Başqa bir iqtisadi lüğətdə isə «bonus» sözü haqqında oxuyuruq: «İri topdan alıcılara, bir qayda olaraq daimi müştərilərə, hər bir ayrı əməliyyata görə yox, il ərzindəki bonus dövriyyəsinin həcmi görə təqdim edilən qiymət güzəştləri. Dövriyyənin dəyərinin 7-8%-nə çatır».

Beynəlxalq təcrübədə tələb, təklif və qiymətlərdən asılı olaraq, broker şirkətlərinin gəlirlərinin səviyyəsi müxtəlif ölkələr və hətta qitələr üzrə xeyli fərqlənir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən broker şirkətlərinin gəlirlərinin əmələ gəlməsi başqa ölkələrdə nisbətən daha stabil olduğu üçün bu sahə üzrə tədqiqatçıların diqqətini daha çox özünə cəlb edir. Onu qeyd etmək ki, ABŞ-da vasitəçilik üzrə birja sahəsində 400-dən çox fyuçers kommersiya tacirləri - müəssisələrinin (şirkətlərinin) bütün dünya üzrə 50 mindən artıq ticarət nümayəndəlikləri beynəlxalq iqtisadiyyatda əhəmiyyətli iş görməkdədilər. Fyuçers komission tacirləri dünyanın müxtəlif fyuçers bazarlarında bir qayda olaraq üzvlük üstünlüklərinə malikdirlər, öz müştərilərinin əməliyyatları üzrə gəlirin agentləri kimi fəaliyyət göstərir və xidmətlərin icrası ilə məşğul olurlar, (ona baxmayaraq ki, klirinq şirkətləri deyillər). Həmin broker şirkətlərinin gəlirləri əsas və əlavə mənbələrdən əldə edilir:

1. Müştərilərin hesablaşma hesabındakı məbləğin miqdarından asılı olaraq, broker şirkətlərinin xeyrinə müəyyən faiz hesabına vəsaitlər ayırır ki, hansılar onların ümumi gəlirlərində təxminən 10% təşkil edir. İş burasındadır ki, depozitlər kimi istifadə edilməyən nəgd vəsaitləri müştərilər ayrıca bank hesabında saxlayaraq, onları fyuçers

komission tacirlərinin vasitəçiliyi ilə sonralar keçiriləcək kommersiya əməliyyatlarının reallaşdırılması üçün istifadə edirlər. Buna görə də həmin depozitlər üzrə ödənilən faizlər, bir qayda olaraq sifarişçilərin şəxsi hesabına yox, gələcəkdə işləyəcəkləri broker şirkətlərinin hesablaşma hesabına köçürülür.

2. Broker şirkətlərinin gəlirlərinin təqribən 90%-ni əldə etdikdə komission ayırmaları təşkil edir ki, onların da müxtəlif müştərilər və ayrı-ayrı fyuçers komission tacirləri üzrə geniş diapazonda tərəddüd edir. Onu qeyd edək ki, ən yüksək komission ayırmaları fərdi alverçilər üçün nəzərdə tutulur. Onlara hər bir əqd üzrə 25-dən 60 ABŞ dolları verməli olurlar. Başqalarından isə alınan məbləğlər azalmağa meyl edir: professional treyderlər və fərdi hecerlər hər bir alqı və satqı əməliyyatı üzrə müqavilə bağlandıqda 20-30 ABŞ dolları ödəməli, birja üzvlərinin özləri birjada bağladıkları əqdlərin bağlanmasında fyuçers kommersiya müəssisələrindəki mövqelərindən yalnız klirinq üçün istifadə etsələr də onların müştəriləri bağlanan bir əqd üzrə həddindən aşağı məbləğ hesab edilən 15 dollara qədər vəsait ödəməlidirlər.

ABŞ-da 1974-cü ilə qədər birjalar tələb, təklif və qiymətlərin elastikliyinin təmin edilməsinə məhəl qoymadan, özləri onların vasitəsilə bağlanan kontraktlar üzrə müştərilərdə tutulması xərclərin məbləğini müəyyənləşdirdilər.

Lakin sonralar müştərilərdən toplanan komission vəsaitlərinin həcmi fyuçers komission tacirləri və onların sifarişçiləri arasında uzunmüddətli danışıqlar nəticəsində bir qədər elastikləşmişdir. Bütün bunlar ABŞ-da fyuçers broker şirkətlərinin gəlirlərinin azalmasını bariz nümayiş edir.

Müasir dövrdə fyuçers komission müəssisələri hər ay üzrə gəlirləri və məsrəflərinə dair təxminən aşağıdakı formal üzrə hesabat təqdim edirlər (cədvəl 4).

Aşağıda verilən cədvəldən aydın olunur ki, fyuçers komission müəssisəsinin gəlirlər və məsrəflər mənbələri həddindən artıq müxtəlifdir. Gördüyümüz kimi, məsrəf bölmələri iki maddədən ibarətdir və onlar belə adlanır «Əməliyyatlar xərcləri» və «Əməliyyatlar məsrəfləri». Həmin məsrəf maddələrinin birinci müştərilərin sifarişləri üzrə sazişlərin müqavilələrin alqı və satqısı zamanı yaranır. Həmin vəsaitlər fyuçers komission müəssisələrində çalışan qulluqçulara çatır, hansılara hesablaşmaların icraçıları, ola bilsin qeydiyyatdan keçmiş nümayəndələr deyirlər, çünki onlar sifarişçilərin hesablaşma hesablarını aparmaq məqsədilə əlaqədar məlumatları toplamalı və bunların üzərində işləməli olurlar.

«Broker xidmətləri» adlı məsrəf maddəsinə fyuçers komission müəssisəsi tərəfindən əməliyyat zalında əmrlərin icrası ilə məşğul olan brokerlərə ödənilən vəsaitlər daxildir. «Birja və klirinq yığımları» maddəsində əməliyyatları klirinq işləri ilə əlaqədar broker şirkəti üzvlərinin ödənişləri təşkil edir. Nyu-York əmtəə birjasında klirinq üçün toplanan vəsaitlər 1,7 ABŞ dolları, Çikaqo ticarət birjasında isə 0,2 ABŞ dolları təşkil edir. Bununla belə birja ticarəti inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, klirinq səhmdarlıqları-birlikləri əsasən mənfəətsiz təşkilatlardır. Dünyanın bir çox birjalarında təsərrüfat işləri,

inşaat, təmir, avadanlıqların alınması və reklam tədbirləri ilə əlaqədar vəsaitlər toplanılsa da artıq qalan pulları mütəmadi olaraq öz üzvlərinə qaytarırlar.

Tarixi şərait, iqtisadi vəziyyət və digər amillərdən asılı olaraq müxtəlif ölkələrdə flyuçers komission müəssisələrin təşkilati quruluşu müxtəlif cür formalaşmışdır. Ancaq bu kimi müəssisələrin optimal yerləşdirilməsi prinsipini rəhbər tutaraq, onların əksəriyyətinin əsas qərargah-mənzilləri flyuçers bazarlarının olduğu regionlarda cəmləşmişdir. Həmin mərkəzi ofislərdə onların dünyanın müxtəlif regionları və ölkələrində fəaliyyət göstərən filial və dayaq məntəqələrdən daxil olan məlumatlar üzərində işlənir, o cümlədən bütün əməliyyatlar qeydə alınır, marcalar köçürülür və digər maliyyə əməliyyatları aparılır.

Onu qeyd etmək ki, «marca» termini əsasən birja, bank, ticarət və sığorta təcrübəsində faiz ödənişləri, qiymətli kağızların məzənnələri, əmtəə qiymətləri və digər göstəricilərlə fərqləri təyin etmək və göstərmək üçün istifadə olunur. Məsələn, bank termini kimi marca verilən kreditlə cəlb olunan kreditlərin, təqdim edilən kreditin təminatı ilə verilən kredit və

s. arasında yaranan fərqləri özündə cəmləşdirir.

Ümumiyyətlə, bir sıra funksional bölmələrin vəzifələri və adlarının uyğun gəlməsinə baxmayaraq, flyuçers komission müəssisələrinin təşkilati quruluşları müxtəlif ola bilər. Əksər hallarda bu kimi bölmələrə aşağıda göstərilən şöbələr daxildir:

1. *Əmrlər şöbəsi* - birja ticarəti keçirilən zaman əsasən zəllə fasiləsiz əlaqə yaradaraq müxtəlif yerli şöbələrin əmrlərini icra etməklə məşğul olan qurum. Bunun kimi əmrlər bütün bölmələrdən və əməliyyat zalından yaradılmış elektron şəbəkəsi vasitəsilə icra üçün daxil olur və qəbul edilir. Məhz bu səbəbə görə bölmələrdən gələn əmrlər icraçılara çatır və avtomatik olaraq əməliyyat zalında qeyd edilir, qasidlər isə onları tez rinqə təqdim edərək, oraya daxil olan əmrlər bir neçə dəqiqənin içində icra olunur. Bu haqda yerli şöbəyə məlumat verilir.

2. *Yeni hesablar şöbəsi*. Yeni hesabların əksəriyyəti flyuçers komission müəssisəsinə əmtəə və flyuçers əqdlərinin alıcı və satıcıların özləri ilə daha sıx əlaqə saxlayan yerli bölmələrdən ötürülür. Təbii ki, hesabların icraçıları potensial müştərilər arasında xeyli təbliğat işləri aparır, onların maliyyə- iqtisadi vəziyyətlərini, işguzar dairələr arasında nüfuzlarını və s. öyrənirlər. Bununla yanaşı icraçılar müştərilərə flyuçers ticarəti və bu sahədə kommersiya riskinin xüsusiyyətlərini izah etməlidirlər. İcraçılar həmin yeni müştərilərin sənədlərinin düzgün və tam dürüst doldurulması, müəyyən mərkəzi ofisə ötürülməsi, orada məlumatların vaxtlı-vaxtında öyrənilməsi və mövcud qaydaya uyğun hər bir yeni müştərinin hesab nömrəsi alması üçün məsuliyyət daşıyırlar.

3. *Marca şöbəsi*. Yeni hesablar şöbəsi öz müştərilərinə yeni hesab açdıqda onlara marca haqqında məlumat verir və birja və ticarətlə məşğul olmağa icazə verən razılıqları imzalayır. Lazım olduqda müştərilərə marca ödənilməsinə dair tələbnamə yazılıb təqdim edilir. Müştərilər hesablarında olan qıtlığı bərpa edə bilmədikləri halda marca şöbəsi rəhbərliyinə yaranmış vəziyyətə dair məlumat verir və bəzi hallarda onlardan müştərilərin

hesabından çatışmayan vəsaitləri çıxarmağa icazə alırlar. Beləliklə, marca şöbəsi icraçı-nəzarəetdici funksiyaları yerinə yetirir.

4.*Məlumatların işlənməsi şöbəsi.* Bütün icra olunmuş əmrlər həmin şöbəyə daxil olur. Burada əməliyyatlar yoxlanılır, sonra kompüterə daxil edilərək, əməliyyatları uçota almaq və onlara dair hesabatlar vermək imkanları əldə edilir. Nəticədə həmin hesabatlar müştərilərin hesablarının icraçılarına və sahibkarların özlərinə göndərilir.

5.*Məhsulgöndərmə şöbəsi.* Həmin şöbə birjadan keçirilmiş əməliyyatları dərinədən öyrənməli və onlar üzrə məhsulgöndərmə işlərini reallaşdırmalı, o cümlədən fyuçers əməliyyatları üzrə fiziki məhsulların alınmasını təmin edir. Bu şöbə, həmçinin, əgər real məhsulun göndərilməsi tələb olunmursa, fərdi fyuçers əqdləri üzrə müştərilərlə nəğd vəsaitlərlə hesablaşmanın icrasına cavabdehirlər. Bununla yanaşı məhsulgöndərmə şöbəsi müştərilərə lazımi sənədləri tərtib etməli, məhsulgöndərmə qaydası və sistemi haqqında məlumat verməlidir.

Göstərilən bölmələrlə yanaşı fyuçers kommersiya müəssisəsi satış, marketinq, elmi-tədqiqatlar, yerli şöbələrin idarəedilməsi, mühasibatlıq, təsərrüfat işləri, mühafizə və s. şöbələri yarada bilirlər. Təbiidir ki, bütün struktur bölmələri biri-birilə şəxsi əlaqədə, vahid komanda kimi işləməlidir.